

FIGYELŐ

A jövő determinált és nyitott jellege¹

A jövő determinált és nyitott jellegét a konkreitásnak azon a szintjén szeretném vizsgálni, ahol egyszerre kapcsolódik a közvetlen gyakorlat] és az elmélet kérdéseihez.

Abból kell kiindulnunk, hogy a determináltság és a determinációk egész kérdés-komplexuma a legszorosabban összefügg a totalitás és a totalizáció problémakörével; a folyamatok ugyanis, totalitás jellegüknél fogva, egyik oldalukként magukban foglalják a determinációk létét. A totalitások specifikumai természetesen meghatározzák a determinációk specifikumait. Ez azonban nem szükségtelenné, hanem ellenkezőleg, csak még fontosabbá teszi azt, hogy a determinációkat a maguk differenciáltságában fogjuk fel. Különösen áll ez a társadalmi determinációkra, már csak azért is, hogy elkerüljük azt a leggyakoribb és legsúlyosabb tévedést, mely az emberi lét determinációit a pszichológiai vagy pszichofiziológiai determinációval azonosítja. Kétségtelen ugyan, hogy ez fontos tényezője az emberi determináltságnak, de nem egyedüli, még csak elsődleges sem, hiszen más determinációk interiorizálására épül. Ez az interiorizálás (az interiorizáció fogalmát itt tágabban értelmezem, vagyis nem csupán mint a társadalmi eszmék és normák elsajátítási folyamatát) a társadalmi életben történő folyamatos adaptálással valósul meg. A társadalmi objektivitás interiorizálása az objektivációnak az egyén szubjektíváló tevékenysége által történő újra realizálása, amelynek során a szubjektivitás önmagát valósítja meg. Ez a folyamat egyúttal a pszichológiai determináltság kialakulása, illetve folyamatos alakulása is — a cselekvés és fejlődés így kialakult belső alapjai a továbbiak során determináns tényezők —, érvényesülésénél azonban azt, hogy valójában önmagán túlrá utal, éppúgy számításba kell venni, mint a tudat relatív függetlenségét.

A tudatnak (s ezen belül a pszichológiai determináltságnak) az egyén esetében betöltött szerepéhez hasonló a társadalom szintjén az ideológia játszik. (Tévedések elkerülése végett megjegyzem, hogy ideológián nem a hamis tudatot értem, hanem azokat a társadalmi koncepció rendszereket, amelyek — rétegek és osztályok érdekeit fejezve ki — a társadalmi tudat kikristályosodásai, a tudat szintjén valósítják meg az egyének totalizációját, s maguk is az egyéni tudatok totalizációi.) Ez az ideológia maga is determinált, mégpedig összetetten: múltbeli fejlődése és a jelen társadalmi problémái által. Ezért az ideológia mint determináló tényező, mint a determinációk egyik momentuma maga is önmagán túlrá, más determinációkra utal.

Az utóbbi determinációkat a könnyebb megközelítés érdekében két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartozók magva az, hogy a társadalmi viszonyok, a társadalmi struktúra, a fejlődés elért szintje — és mindezek alapján a társadalmi tendenciák — „készen kaptak”. E készen kapott viszonyok képezik minden tevékenység kiindulópontját. Ezek jelennek meg az ember számára mint problematikusak és megváltoztathatók, s ugyanakkor ezek nyújtják a megváltoztatás lehetőségeit, sőt mi több, eszközeit is. Együttes pregzisztenciájuk mind a fenntartás, mind a megszüntetés, mind az átformálás lehetőségeit körülhatárolja. Körülhatárolja, nem pedig eleve meghatározza, vagyis a problémák feladva vannak, nem pedig megoldva, a megoldottság olyan értelmében, hogy már magukban hordanak — mégpedig szükségszerűen kötelező erővel — a minden egyebet kizáró egyetlen lehetőséget, akár az egyetlen lehetséges alternatívát, vagy akár csak az egyetlen lehetséges utat is. A lehetőségek határai között mindig több megoldás

¹ A zágrábi egyetem által 1965-ben rendezett körúli nyári iskolán tartott előadás. A szesszió, mely a „Mi a történelem?” címet viselte, a determinizmus problémáját egyik vitatémájaként foglalta magába. Az ülészakon a jugoszláv marxista filozófusokon kívül részt vettek lengyel, NDK-beli és magyar, továbbá kapitalista országokbeli marxista filozófusok, valamint több, a problémával vagy a marxizmussal foglalkozó polgári gondolkodó is.

— s ennek több útja — kínálkozik, eltekintve attól, hogy a fenntartás-megváltoztatás alternatívája sincs eleve eldöntve. Mindezek — mégpedig a lehetőségük is — csak az emberi tevékenység által formálódtak ki konkrétan.

Hogy az adott helyzetben a lehetőségek skáláján elhelyezkedő megoldási lehetőségek közül melyik kerül előtérbe, konkretizálódik valószínű lehetőséggé, azt közvetlenül a létező ideológiák determinálják. A különböző ideológiák ugyanis, kapcsolódva hozzájuk, különböző lehetőségek hordozóivá lesznek, s belső tendenciák következtében hasonló differenciálódás megy végbe az egyes ideológiákon belül is. (Jegyezzük meg, hogy az összefüggés egyúttal fényt vet az ideológiák fejlődésének egyik momentumára is. Arra, hogy az ideológiák fejlődése is rendelkezik az addigi ideológiák fejlődés és a társadalmi probléma kölcsönhatása által determinált lehetőségskálával. Itt azonban, mivel az ideológiák fejlődésben a filozófiai fejlődés jelentős szerepet játszik, a rétegek és érdekek lehetőség-konkretizáló hatása közvetetebb, s így — a filozófián keresztül — a gondolkodó egyén tevékenységének nagyobb tér nyílik.)

Az ideológia tulajdonképpen reális lehetőségekké konkretizálja a potenciális lehetőségeket. Ezek azonban sohasem szűkülnek le annyira, hogy polivalens prespektívák relative nyitott jövőt ne alakítsanak ki.

Az egyén szintjén a pszichofiziológiai determináltság, a társadalom szintjén a determináltan kialakult ideológia, továbbá a cél- és értékrendszer a potenciálisan nyitott lehetőségek közül ezt vagy azt a lehetőséget valószínűvé, néha majdnem bizonyossá teszi, de sohasem teljesen bizonyossá.

Fűzzük ehhez hozzá, hogy a társadalmi ellentmondások és problémák tudatosulási módja, a helyzetnek mint problematikusnak, illetve mint megváltoztatandónak az értékelése, az említett ideológiai meghatározottság keretei között jelenik meg. Így a probléma ideológiai szinten való felvetésének módja a megoldás elméleti tendenciáját mint lehetőséget és célt is tartalmazza.

A társadalmi determináltság második momentuma a szinkron determináltság, vagyis az, hogy bármely társadalmi hatású cselekedet a tényleges értékét, szerepét — ha úgy tetszik, értelmét — csak a társadalom egészének, a totalitásnak a totalizáló hatása következtében nyeri el. A cselekedet „értelme” azáltal alakul ki, hogy a cselekedetet a társadalmi mozgásban további tettek felhasználják, illetve az a kiindulópontjuk lesz. Továbbá: minden társadalmi akció a benne résztvevők tevékenysége következtében realizálódik, determinálódik, így például egy párt tevékenysége mindazok cselekedetei által, akik politikáját megvalósítják, és az osztály magatartásán keresztül is. Külön kell utalni a cselekedetek polivalenciájára, vagyis összetettségére, s értelmezéseik ebből eredő különböző lehetőségeire.

A szinkron determináció minden társadalomban megvan. Ez könnyen érthető, minthogy elképzelhetetlen olyan társadalom, amelyben abszolút érdekezésszerűség lenne, amelyben nem lennének érdekkülönbségek. Az antagonistista társadalomban az ellentmondások sajátos jellegéből eredően a szinkron determináció is sajátos formában létezik. A konkrétan adott formájának változása nem jelenti az eltűnését. A szinkron determináció tehát a nem-antagonista struktúrájú társadalomban is tény, sőt megmarad az osztály nélküli társadalomban is. Az osztályon belüli érdekkülönbségek a szinkron determinációhoz hasonló mechanizmuson keresztül formálódnak ki és totalizálódnak osztálymozgássá.

Végeredményben a szinkron determináció minden társadalmi determináció alapja. Ez az alapja annak, hogy a történelem relatív önállósággal bír, vagyis hogy a cselekvő egyének (illetve osztályok és rétegek) akaratától és a társadalmi mozgásra vonatkozó tudatától elszakadva nyeri el arcukat. Ugyanebből következik, hogy a társadalmi helyzet megváltoztatásáért küzdő osztály a jövődőt sohasem alakíthatja teljesen az elképzelése szerint, bármennyire is ismerje a társadalom törvényszerűségeit. A lehetőségek meghatározott skáláján belül realizálódó lehetőség, illetve jellege sohasem függ egyedül az érte küzdő osztálytól. A kialakuló eredmény sem légius térben valósul meg, hanem küzdelemben, és az ellenfél lététől és magatartásától nem lehet absztrahálni. Így válik érthetővé, hogy miért éppen az osztályharc a történelem determináló tényezője. Ez abból is következik, hogy nem valami előre megírt törvény betöltéséről van szó, hanem problémák megoldásáról, amely megoldás emberek dolga. (Különbözik magukat a problémákat és az ellentmondásokat is az emberi tevékenység létezteti, csak ebben a tevékenységben léteznek, nem pedig valamilyen absztrakt spekulatív társadalmi térben.) Végül jegyezzük meg, hogy a lehetőségek elméleti skálájának szélessége gyakorlatilag mindig változó.

Vizsgáljuk meg az elmondottakat a jelen és a belőle kinövő perspektívák szempontjából.

Említettük, hogy a lehetőségek és a perspektíva skálája szempontjából jelentős szerepet játszanak az osztályok tevékenységét összefogó szervezetek, amelyek az egyes

osztályok küzdelmeit — meghatározott ideológia alapján, valamint az ezzel az ideológiával összhangban kialakított célok jegyében — irányítják, a törekvéseket aktualizálják és realizálják. A potenciális lehetőségek a helyzet, az objektív feltételek és a szinkron determináció által meghatározott keretek között az osztály és szervezetei tevékenysége által válnak reális lehetőségekké. Ezek a lehetőségek továbbá az osztály tevékenysége során mint az osztályon belül jelentkező tendenciák, illetve az általános osztály-ideológián és az alapvető célkitűzésen belül mint különböző rész-célkitűzéseknak megfelelő törekvések öltenek testet. Az adott osztály különböző szervezetei vagy pedig az egy szervezeten belül létező különböző törekvések, amelyek a különböző célkitűzésekben tükröződnek, a különböző lehetőségek kikristályosodási pontjai lehetnek.

Nem más a helyzet a munkásosztály és a szocializmus kialakításának nyitott lehetőségeivel sem. A különböző lehetőségek a munkásosztályon belül jelentkező tendenciákból konkretizálódnak, és ugyanakkor: e tendenciák a lehetőségeknek a hordozói. Ha a munkásosztály szervezeteinek struktúrája demokratikus, a tendenciák ezen keresztül érvényesülnek, alakulnak. A tendenciák és a szervezetek tehát együttesen alapjai annak, hogy a jövő nyitottsága a munkásosztály szervezetein belül konkretizálódjék, *osztály-reális* legyen, és hogy ennek következtében kialakulhasson az osztály érdekeinek leginkább megfelelő megoldás. E megoldás csak reálisan létező munkásdemokrácia körülményei között valóságos, és a proletardiktatúrának egyebek között feladata az, hogy a burzsoázia elnyomásával megteremtse e munkásdemokrácia kialakulásának lehetőségét.

A szocialista fejlődés konkrét valóságában a lehetőségek skálája nem minden szakaszban egyformán széles, és tudatosulása is különböző formájú és mértékű lehet. A lehetőségek skálája alapvető fordulatok idején mindig szélesebb. A fordulatokban kialakuló megoldással a továbbiakra vonatkozó lehetőségek skálája konkrétan természet-szerűleg leszűkül. A lehetőségek egyének realizálódása bizonyos történelmi körülmények között kiindulópontja lehet a munkásdemokráciát leszűkítő politika kialakulásának is. Ez azonban nem szükségszerű, hanem csak lehetséges, és még ha be is következik, objektíve akkor sem képes megsemmisíteni a jövő nyitott jellegét s az ennek megfelelő tendenciákat. Csak eltoldódás, eltorzulás következik be. A fő tendencia azonossága következtében ugyan lehetővé válik a differenciáltság háttérbe szorítása, a problémák egyik megoldási módjának mint egyetlen lehetségesnek a beállítása, ennek következtében azonban a különböző tendenciák polarizálódni kezdenek, és a munkásosztályon belül sajátos jellegű ellentmondások alakulnak ki. Ez a lehetőségek skálájára vonatkozóan is torzítóan hat, különösen a lehetőségek tudatosulásának területén. A polarizálódás nyomán az önmagukban szocialista tendenciák a tudatban gyakran nem-szocialistákként tükröződnek, s ezzel az osztály nyitott lehetőségei a tudatban már nem tükröződnek mint a szocializmuson belüli fejlődés lehetőségei. Az ilyen helyzetben a többféle lehetőség reális lehetőséggé konkretizálódása, az utak s módok sokféleségének a szocialista perspektíván belül történő kialakulása a vezetés szintjén is deformálódhat. Ebben az esetben azonban a változások, annak ellenére, hogy végső alapjuk az osztályon belül létező tendenciák, közvetlenül nem az osztály valóságos mozgásából nőnek ki. Ez a viszonylagos elszakadás tágabb kaput nyit a szubjektívizmusnak. Ha a munkásdemokrácia alapján a nyitott lehetőségek mindig mint konkrét (a tendenciák és célok alapján meghatározott) lehetőségek jelennek meg, úgy a most említett esetben helyüket elvont lehetőségek foglalják el, ezek pedig mint elméleti lehetőségek formálódnak ki. Éppen ez teszi lehetővé nemcsak a spekulatív és ad hoc megoldásokat, hanem azt is, a lehetőségek felmérése helyett a vágyak juthassanak szerephez, megjelenhessék a kapkodás, a helyes törekvések is eltorzulhassanak és saját ellentétükbe csaphassanak át, és a helyzetnek, a viszonyoknak — sőt a céloknak is — ellentmondó, nem megfelelő, vagy éppen velük ellentétes döntések születhessenek meg, kialakulhasson az önkényesség.

A szocializmus építésének mind több országban kialakuló gyakorlata kétségtelenül a lehetőségek különböző és egyre differenciáltabb kibontakozásának irányában hat, a lényegében azonos problémára az eltérő helyzet miatt kisebb-nagyobb mértékben eltérő megoldásokat kell találni, már csak azért is, mert a különbségek figyelmen kívül hagyásából, mint láttuk, többrendbeli konfliktus született. Továbbá: az egyes országok munkásmozgalma a szocialista építés során a munkásosztályon belül jelentkező tendenciák közül nem mindig ugyanazt emelte előtérbe. Az egyes országok által választott lehetőségek bizonyos vonatkozásokban *mind egyik* ország lehetőségeit jelentették, függetlenül attól, hogy az illető országban melyik tendencia került konkrétan előtérbe (vagy uralkodó helyzetbe). A lehetőségeket a munkásmozgalom nemzetközi szinten bontakoztatta ki, illetve objektíválta. A szocialista országok számának növekedése szélesebbre nyitotta a lehetőségek skáláját, ami minden egyes ország munkásmozgalmára visszahatott (rész-igényben öltenek testet).

A szocialista építésben jelentkező előrehaladás, annak következtében, hogy történetileg meghatározott új feladatok jelentkeztek, és ennek megfelelően új megoldások igénye lépett fel, szintén bővítette a lehetőségek skáláját. A későbbi fázisokra jellemző problémák felmerülése azonban szükségképpen új fényt vet a korábbi fázisok történetére, és ennek következtében visszahat azoknak az országoknak a munkásmozgalmára, amelyek az e korábbi fázisok valamelyikéhez hasonló helyzetben vannak. Ez ismét csak a lehetőségek skálájának kinyílásához vezet, mégpedig nemcsak azokban az országokban, ahol új problémák merültek fel.

Az elmondottak szerint mindinkább tudatosul az a tény, hogy a történelem nincsen előre megírva, és hogy a lehetőségek széles reális skálájával kell számolni. Minden egyes konkrét kérdéssel kapcsolatosan mind szükségesebbé válik a lehetőségek, az alternatívák felmérése és tudatosítása. A legkülönbözőbb kérdésekben jelentkező lehetőségek skáláját fölösleges lenne felsorolni. Egy általánosabb jelentőségű lehetőséget azonban érdemes kiemelni, ez pedig a gazdasági és társadalmi optimalizálás viszonyának problémája. A kettő ugyanis nem jár szükségszerűen együtt, mivelhogy, egy divatos kifejezéssel élve, a gazdaságszervezés terén lehetséges egy, a gazdasági optimalitás irányába ható „technokratikus” jellegű megoldás, amely azonban társadalmilag nem szükségképpen optimális, ugyanakkor lehetséges egy, a társadalmi optimalizálás irányába ható megoldás, amely a demokratizálásra épül, ez viszont nem jelenti szükségszerűen a gazdaságilag legjobb megoldást. Továbbá: egyik vagy másik megoldás lehet pillanatnyilag optimális, de egyáltalán nem bizonyos, hogy nagyobb távlatokban is az marad. Ugyancsak világosan megjelenik a lehetőségek sokrétűsége a modern, magas szintű és sokoldalú ipar megfelelő és szocialista megszervezésének és irányításának a módjaival összefüggésben.

A különböző lehetőségek, mint mondtuk, és ez itt a konkrét értékelésnél különösen világos, nem sorolhatók egyszerűen olyan értékrendbe, amelyből a tetszenék ki, hogy egyetlen egy helyes megoldás létezik. Továbbá: a közvetlen eredményesség és a távolabbi célok, azaz a kommunista perspektíva kölcsönös viszonya maga is összetetté teszi a helyzetet, ami már maga is feloldja az egyetlen alternatíva merevségét.

Az elmondottak alapján, úgy vélem, jogos az a megállapítás, hogy a szocialista gyakorlat időbeni és térbeli sokrétűségének kibontakozása — amely a szocialista építésre és a társadalmi törvényszerűségekre vonatkozó ismereteink jelentős gyarapodását eredményezi — egyúttal a lehetőségek skálájának folyamatos reális kibontakozásához vezet. Nem bizonyul tehát igaznak és fenntarthatónak az a nézet, amely szerint ismereteink előrehaladásával a szabadság mind jobban egyetlen lehetőség megvalósítására szűkülne le, azaz hogy a szabadságra egyetlen szükségszerűen tudatosulása és tudatos megvalósítása lesz a jellemző. Éppen ellenkezőleg, egyre inkább kiderül, hogy nem egyetlen predeterminált lehetőség létezik, hanem mindig a lehetőségeknek egész — és egyre szélesedő — skálája, s minél jobban ismerjük a társadalom törvényszerűségeit, annál inkább válik a lehetőségek kiszélesedése reálisabbá. Ezért az „úgy és a szabadság birodalmába” éppen a lehetőségek mind szélesebb skálájának kibontakozását eredményezi.

Milyen konkluziókat vonhatunk le?

Véleményem szerint abból kell kiindulni, hogy a determinációk csak úgy érthetők meg, ha a reális komplexitásukban ragadjuk meg őket, ha a múltban kialakult helyzetet, a meghatározott ideológiát és a szinkron determináltságot egyaránt figyelembe vesszük, mégpedig nemcsak egymás mellett létezőket, hanem összefüggésükben, mint totalitást, azaz figyelembe véve, hogy kölcsönösen feltételezik és determinálják egymást.

Ennek alapján válik azután érthetővé, hogy a jövő determinált és nyitott jellege nem áll egymással ellentétben, hanem szükségképpen kölcsönösen feltételezett, hiszen a determináltság nem a megoldás meghatározottságát jelenti. Továbbá a lehetőségek skáláján belül éppen olyan tény a nyitottság, mint ahogy a meghatározott skálán kívül nem létezik. Ezért a nyitottság konkrétan mindig véges, vagyis, ha úgy tetszik, relatív, de mindig létező. Hogy pedig a konkrét skála szűkebb vagy tágabb, az is determinált, de ugyanakkor a nyitottságba tartozik az is, hogy a reális lehetőségek skálája kitáguljon: egészen addig, amíg megközelíti a potenciális lehetőségek skálájának szélességét.

A lehetőségek skálájának kiszélesítése pedig azért fontos, mert az osztály számára ez biztosítja az optimális megoldásokat a társadalmi cselekvés alapján.² *Tordai Zádor*

² Az előadás a témának csupán egy részkerdését öleli fel, így számos igen fontos problémát nem is érint. Így pl. azt sem, hogy hogyan formálódik ki a kialakult reális lehetőségekből és tendenciákból a realizálódó valóság. Egy ilyen irányú elemzés kiinduló pontjait az elmondottak konkluziói képezhetik. Úgy gondolom, különösen három momentumot kell itt figyelembe venni: a szinkron determinációt, a tendenciák egymással dialektikusan összekapcsolódó mozgását és a reális lehetőség körül kibontakozó ideológiai küzdelmet.